© www.kjnt.ro/szovegtar

Pócs Éva

Fogarasi papok és híveik a babonáról 1789-ben[1]

Felvilágosodás és babonaság

1789-ben Michael Brukenthal, a fogarasi katonai kerület biztosa egy ún. babonaankét megszervezése után körkérdést intézett a kerület legalább húsz, különböző nemzetiségű és felekezetű lelkészéhez. Közülük kilencen küldték el válaszukat: leírták plébániájuk, parókiájuk népének babonáit, és ehhez saját kommentárjaikat is hozzáfűzték. E páratlanul értékes, 162 nyomtatott oldalt kitevő dokumentum Joseph Karl Eder, a Brukenthal családdal a szabadkőművesség révén is szoros kapcsolatokat ápoló tudós történész birtokába jutott, 1808-ban József nádor megvásárolta az Eder család egész kéziratos hagyatékát a Magyar Nemzeti Múzeum számára, így került később mai lelőhelyére, a Széchényi Könyvtárba.[2] A kérdőívet és a rá adott válaszokat Miskolczy Ambrus tette közzé 2020-ban, egy 130 oldalas tanulmány kíséretében, *Felvilágosodás és babonaság* című könyvében (Miskolczy 2020). Egyetérthetünk azzal, amit a szerző borítószövegében kijelent: a kérdőív és az arra adott válaszok a 18. század végi népi mentalitás egyik eddig legizgalmasabb dokumentuma. A kérdőív és válaszai tartalmazta gazdag hiedelemanyag némiképpen betölti azt a nagy hiátust, amivel a boszorkányperek 18. század végére megszűnt forrásai és a néprajzi gyűjtés reformkori megindulása között szembesül a falusi hiedelemvilág múltja iránt érdeklődő kutató. A „nép hangja", amely a boszorkányüldözés aktáiban olyan gazdagsággal és változatossággal áll a népi vallás vagy a néphit kutatójának rendelkezésére, meglehetősen

[1] A tanulmány a Nemzeti Kutatási, Fejlesztési és Innovációs Hivatal 132535 sz. projektjének támogatásával készült.

[2] Brukenthal életéről és tevékenységéről, valamint a kérdőívek további sorsáról lásd Miskolczy 2020: 100–122: „Joseph Karl Eder, a babonagyűjtemény birtokosa."

visszahúzódott a felvilágosodás korának törvényszéki forrásaiban vagy az igen gyér magyar (teológusoktól, papoktól származó) babonaellenes irodalomban. A „népet" felvilágosítani szándékozó, természettudományi alapozású babonairtó pamfletek nálunk szintén későn, a 18–19. század fordulóján születtek először, és ezek természetesen eltorzították a bennük példaként közölt hiedelmeket sajátos szempontjaik szerint (Jenei 1791: a címben jelzett két személy párbeszéde a babonák ostobaságával a természettudományos ismereteket állítja szembe; Fábián 1803: fizikai és kémiai jelenségeket ismertet a hozzájuk fűződő babonákkal szembesítve).

Miskolczy művének hangsúlya Brukenthal kérdőívének művelődés- és eszmetörténeti hátterén van. A korszak hiedelmeiről is ad általános áttekintést, de konkrétan a papok által beküldött hiedelemanyaggal – ezek közzétételén és néhány jellegzetes példa kiemelésén túl – kevéssé foglalkozik, bár van több találó észrevétele a különböző felekezetű papok eltérő nézeteivel, vagy a hiedelemvilág szász és román sajátságaival kapcsolatban. Tanulmányomban a történész sokoldalú áttekintéséhez megkísérlem hozzátenni azt, amivel a folklór- és valláskutató még kiegészítheti ezt mintegy alulnézetből: a kérdőívet kitöltő papokról, hozzáállásukról falujuk babonáihoz és babonás népéhez, valamint az informátorokról, illetve magáról a hiedelemanyagról.

Miskolczy *Felvilágosodás és babonaság, avagy a sátántól a babonáig* címet viselő, kimerítő összefoglalása a kérdőív létrejöttének politikai, eszmei, kulturális hátteréről (Miskolczy 2016: 7–60) felment ennek részletes ismertetésétől. Az ő áttekintése nyomán, továbbá Klaniczay Gábor 1990-ben megjelent írását és Tóth G. Péter új, nagykiterjedésű áttekintését (Tóth G. 2020, különösen az I. könyv 4., 6. és a II. könyv 2., 4., 5. fejezetei), valamint a katolikus felvilágosodás vonatkozásában Bárth Dániel 2016-ban megjelent könyvének egy fejezetét (Bárth 2016: 255–266. VIII. fejezet: *Egy konfliktus háttere. Katolikus felvilágosodás és „ellenfelvilágosodás" a 18. századi Magyarországon*) is figyelembe véve itt csak utalok a felvilágosodás és a babonák kérdéskörének leglényegesebb, magyarországi és erdélyi vonatkozásokat is érintő pontjaira.

A világi és egyházi autoritások és általában az értelmiség köreiben a 18. század vége felé növekedett és számos nyugati országban általános lett a szkepszis a boszorkányság (mint a Sátán inspirációjára és a vele kötött szövetség alapján működő eretnek szekta) létezésével kapcsolatban. E folyamat már a 16. század óta zajlott (néhány fontos szerző a kételkedők

© www.kjnt.ro/szovegtar

© www.kjnt.ro/szovegtar

sorából: Wier 1563, Bekker 1691, Muratori 1745). Mária Terézia a 18. század közepétől császári rendeletek sorával járult hozzá a boszorkányüldözés megszüntetéséhez (ebben fontos inspirátora és elméleti segítője volt Gerard van Swieten, a felvilágosult udvari orvos). A rendeletek nem csak a boszorkányhitet, hanem általában a mágiát és babonát (*superstitio*), konkrétan a kuruzslást, jóslást, kincsásást is elítélték, ami magával hozta a falusi jósok, gyógyítók, bábák és egyéb laikus specialisták tevékenységének károssá minősítését. Az 1766-os császári-királyi törvény (Lex caesaro-regia ad exstirpandam superstitionem ac rationalem judicationem criminalem Magiae, Sortilegii ['Császári-királyi törvény a babona kiirtására, valamint a mágia és varázslás bűnügyi megítélésnek racionális módjára' – Klaniczay Gábor fordítása; Klaniczay 1990: 301]) az elítélendő mágikus cselekedeteknek illetve indítékaiknak négy fajtáját különbözteti meg: 1. téves képzelgések, vagy csalás; 2. melankólia, eszelősség; 3. az Istentől elrugaszkodottak próbálkozásai az ördöggel való szövetségkötésre; 4. valódi rosszindulatú varázslás, illetve ördögi tevékenység, melynek tárgyi bizonyítékai vannak. A rendelet hatályát kiterjesztették Magyarországra és Erdélyre is. Ezek a megkülönböztetések az igazságszolgáltatás eltérő megítéléseit és eltérő büntetőeljárásait vonták maguk után. Minden gyanús „természetfeletti", illetve ördög vagy boszorkány ténykedését sejtető esetben a vádlottat orvosi vizsgálatnak kellett alávetni. Akinél elmebajt diagnosztizáltak, elvileg kórházba kellett, hogy kerüljön; ha nem elmebaj, akkor viszont csalás vagy rosszindulatú mágia lehetett a vád (de nem boszorkányság, illetve ördögszövetség). A boszorkányság próbáit és istenítéleti eljárásait, valamint a kínvallatást betiltották, a vízpróba már csak – ugyanúgy, ahogy egy-egy kései boszorkányper – törvényellenesen, helyi kezdeményezésre nyert olykor alkalmazást.

Mindez párhuzamosan folyt az iskolaügy és az egészségügy reformjaival, a hivatásos orvosok és bábák képzésének szakszerűsítésével. Miskolczy Ambrus szerint nálunk a Hollandiában tanult orvosok tevékenysége a felvilágosodás nyitányának tekinthető (Miskolczy 2020: 43). Ami az egyházi elit eszmevilágának változásait és reformtevékenységét illeti, ezek minden keresztény felekezetben végbementek. A részletekben, az időbeli fokozatokban azonban nagyok voltak az eltérések. A római katolikusság vonatkozásában, mint Bárth Dániel írja, az egyházon belüli szkepszis már a 16–17. századi nagy ördögűzések idején is kimutatható, a felvilágosodás 18. század második felében kibontakozó eszmeáramlatai

az egyházon belül is reformok végrehajtását, illetve azok felgyorsítását tűzték ki célul (Bárth 2016: 254–257). A tridenti zsinat után a katolikus megújulást közvetítő, illetve a köznép hiedelmeit is szabályozó jezsuita missziók a 18. század folyamán Magyarországon is működtek és hatottak (Tóth G. 2020: 102–107). Ennek példái Taxonyi János[3] művei, melyek példázataiban a szerző tanító célzattal elmélkedik például az egyes hiedelemlények megítéléséről, vagy a purgatóriumról és az ott szenvedő lelkekről. 1740-ben megjelent könyvében ostorozza az ördöngösök és bűbájosok (boszorkányok) emberek és állatok megrontásával, rossz idő előidézésével stb. kapcsolatos bűneit, amelyeket az ördög inspirál (Taxonyi 1805 [1740], 375).

Bárth Dániel említett művében a néphit témáira ugyan nem tér ki, de felsorolja a népi vallásnak azokat a területeit, amelyeken a római katolikus egyházi reformok hatása kimutatható, illetve kimutatható lenne a még hiányzó helyi vizsgálatok nyomán: az év ünnepei, az ünnepnapok és munkanapok rendezése, a szentek tisztelete, a körmenetek, búcsújárás, a búcsúnyerés lehetősége, az átmeneti rítusok, a rítusok egyszerűsítése, a csodához való viszony megváltozása stb. Egy-egy konkrét téma vonatkozásában: a határjárások tiltása, a kegyhelyek intenzitásának csökkenése, az ereklyék, szentelmények szerepének csökkenése, a vízkereszti házszentelés tiltása, a vihar elleni harangozás megszüntetése, nehéz szülés esetén pap segítségül hívása helyett bába, orvos stb. Bárth magyarországi és erdélyi példákat is hoz a kutatás által már kimutatott hatásokra (Bárth 2016: 259–264).

Ami a protestáns egyházakat illeti, a reformok náluk is végbementek. A babonaellenes hadjárat első ciklusában a babonát ördögi befolyásnak tekintették, és mint ilyet, a másik felekezetre ruházták át, természetesen sokszor túllőve a célon: a protestánsok szemében a szenttisztelet minden megnyilvánulása, az ereklyék, szentképek tisztelete például egyöntetűen babonává változott (vö. az evangélikus Bornemisza [1579] nézeteit a babonás ráolvasó papokról és egyéb „pápista" babonákról). A magyarországi babonaellenességet a 17–18. század folyamán is elsősorban a papok, prédikátorok demonológiával kapcsolatos prédikációi és az ezekben felhasznált exemplumok és egyéb oktató művek képviselték.

[3] 1677–1746; jezsuita hitszónok, a hitvita és kazuisztika tanára Kassán majd Kolozsváron.

© www.kjnt.ro/szovegtar

© www.kjnt.ro/szovegtar

Ez a tevékenység Kristóf Ildikó megítélése szerint arról tanúskodik, hogy ők már a kezdetektől szkepszist tanúsítottak például az ördögszövetség, vagy a boszorkányszombat képzeteinek irányában. Vádjaik a boszorkányok helyett inkább a közösségek mágikus specialistái, gyógyítók, jósok, tudósok ellen irányultak, akik szerintük az ördögi inspirációban inkább bíztak, mint az isteni gondviselésben (Kristóf 2001). A nyugat-európai protestáns demonológiát kutató Stuart Clark (Clark 1990) rámutatott, hogy a protestantizmusban a segítő szentek hiányában megnőtt az isteni gondviselés szerepe: a gyógyítók és „tudományosok" felvilágosítók általi demonizálásának alapja az volt, hogy az Istenbe vetett bizalom hiányát ördögi befolyásként tételezték fel. Ami az ördögről alkotott nézeteket, valamint az ördögűzés kérdéseit illeti, ezek is a felekezetek közti viták kereszttüzében alakultak, változtak, és nem jutottak a 18. században sem nyugvópontra.

A felvilágosult teológusok és papok az ortodoxiában is hallatták szavukat, a keleti egyházak is elítélték, ostorozták a babonákat és a babonás papokat – csak nem feltétlenül ugyanazt tekintették babonának, mint a nyugati egyházak képviselői. A boszorkánysággal, boszorkányüldözéssel kapcsolatos előzmények is eltértek: az ortodox Balkánon – néhány szórványos és nem a nyugati üldözés mintáihoz igazodó esettől eltekintve – nem volt boszorkányüldözés. Mint Miskolczy Ambrus megjegyzi (Miskolczy 2020: 54–55), a románság köreiben az ördögszövetség vádja nem vált gyakorlattá, noha például az 1642-es moldvai törvénykönyvben elítélik. Nem létezett boszorkányégetésre, „fürösztésre" (vízpróbára) vonatkozó román törvény, ilyesmi csak Erdélyben zajlott. A mágiát azonban kezdettől fogva elítélte az egyház, erre ösztönözte az erdélyi reformáció, az erdélyi református egyházi vezetés is, melynek a görög-keleti egyházat is alárendelték. A gyóntatónak meg kellett kérdeznie a hozzá fordulótól, élt-e rontással, ráolvasással, hisz-e a csillagokban, önt-e ólmot. Felléptek a *vámpír* és rokonai (*vărcolac*, *strigoi*, *moroi*), illetve kihantolásuk ellen már a 17. század derekán, elítélték a jósokat, ráolvasókat (vagyis a gyógyítókat), bizonyos ünnepi szokásokat (például a karácsonyi maszkos játékokat) (Miskolczy 2020: 51–56).

A 18. század második felében a görög katolikus egyházi elitnek is komoly törekvése volt a népi vallásosság megreformálása, babonáktól való megtisztítása, a háttérben természettudományos érvelésekkel is. Magukat a jósló, istenítéletet mondó („könyvet nyitó") papokat is elítélte az egy-

ház. Különösen gyakran szerepel a tiltásokban és szemrehányásokban a *Păscălie*-ból (a görög *paszkha* –'húsvét' – szóból) jósló pap. Valer Simion Cosma (Cosma 2018: 130–133) vizsgálatai szerint még a 18. században is gyakori volt a görög katolikus papság részéről a Păscălie babonás, vagyis jóslásra való használata, illetve segédkezés ebben (hasonlóan az ortodox használathoz). Ez az eszköz egyrészt az aktuális húsvét és más mozgó ünnepek kiszámításához használatos öröknaptár, másrészt asztrologikus jellegű jósló, kör alakú (számokkal ellátott cikkelyekre osztott) táblázat, amely csak egy volt a divináció és a csillagjóslás sokféle, Romániában, illetve Erdélyben is használt segédlete közül.

E rövid áttekintés összefoglalásául ismét Miskolczy Ambrust idézem: „Filozófia, teológia, orvostudomány és az ipari tevékenység elmúlásra ítélte a boszorkányképzeteket, hogy aztán a kegyelemdöfést a felvilágosodás gúnyolódása adja meg, pontosabban ennek nyomán a karhatalom, amely már fellépett a boszorkányüldözés ellen" (Miskolczy 2020: 43). A rendeletek nyomán nem csak a boszorkányüldözés hagyott alább (Magyarországon a vármegyék nagy ellenállása mellett, és mintegy 100–150 éves késéssel például Hollandiához vagy Spanyolországhoz képest), hanem a boszorkányhit és egyéb babonák megítélése is változott, legalábbis az értelmiség, és a jelen tanulmányban reflektált papság szemében is.

Megemlítendő még, hogy különböző okkult, spiritiszta irányzatok is kezdték felütni a fejüket már a 18. századi Nyugat-Európában: a külföldet járt diákokat ezeknek a szele is érinthette. Mint Miskolczy Ambrus írja: „A falusi varázsló – a megfelelő színeváltozással és divatos öltözékben – feltámadt a szalonokban"; majd másutt így fogalmaz: a felvilágosodás babonaellenességét az ellenfelvilágosodás utilitárius babonaszemlélete, majd a romantika babonakultusza váltotta fel (Miskolczy 2020: 58, 125).[4] Ehhez hozzáteszem: egyúttal a babona iránti tudományos érdeklődés is, nem öncélúan, hanem különböző, nemzeti identitást építő ideológiák jegyében. (Ipolyi Arnold hiedelemgyűjteménye már ennek jegyében született meg: amely az 1854-ben megjelent *Magyar mythologia* építőköveiként, a mű különböző helyein szétszórtan jelent meg.) Másrészt a tudományos érdeklődés csírái, úgy hiszem, mindig is megvoltak a babonákat közvetlenül megélő értelmiségiek, vagyis elsősorban az alsópapság egyes

[4] Lásd erről még: Miskolczy 2020: 57–60: *Okkultizmus és transzcendencia falun és városon*.

© www.kjnt.ro/szovegtar

© www.kjnt.ro/szovegtar

tagjainak eszmevilágában – nem koráramlatként, hanem a műveltebb, olvasottabb papok egyéni attitűdjeként, mint erre bizonyság némelyik kérdőívre válaszoló pap szűkebb közössége hiedelmeihez való hozzáállása. És ez független lehetett attól is, hogy ő maga teljesen szkeptikus volt-e a babonák irányában, vagy esetleg hitt azok valamely fajtájában.

A kérdőív

Michael Brukenthal családi viszonyait, közéleti, politikai karrierjét részletesen bemutatja Miskolczy Ambrus (személyéről és kérdőíve indítékairól lásd: *Brukenthal Mihály babona-ankétja és egyéb hasonló törekvések* Miskolczy 2020: 61–83). Elég itt annyi, hogy a tudós, művelt, a magyar történelem iránt is érdeklődő, magyarokkal szimpatizáló, a magyar arisztokráciával jó kapcsolatokat ápoló bárót (aki jól beszélt románul is) 1786-ban nevezte ki az erdélyi megyéket három kerületbe soroló II. József császár a fogarasi kerület élére. Brukenthal tudós, felvilágosult szabadkőműves, a nagyszebeni páholy tagja. Mentalitására jellemzőek a felvételi kérelmében foglaltak: ebben leírja, hogy célja az emberek javának előmozdítása, ezért akar belépni, és rögtön konkrét javaslatokat is tesz, például a liturgia korszerűsítésére, az imák rövidebbé tételére, a misztikus (nehezen érthető) kifejezések törlésére belőlük, valamint bizonyos megbotránkoztató (vallásos) szokások kiiktatására (Miskolczy 2020: 66). Kérdőívének kibocsátását egy babonaankét összehívása előzte meg, amelyen a részt vevő lelkészek megvitatták a kérdőív tartalmát és célját: ez egyértelműen a tanulatlan köznép felvilágosítása, felszabadítása a babonák nyűgei alól, amiben fontos szerepet szántak az alsópapságnak. Ehhez az első lépés a helyi babonák megismerése: „...tudni, micsoda babonaságok és bal vélekedések uralkodjanak még a' köz emberek között..." (Miskolczy 2020: 131), ezt célozza a kérdőív, melynek egy magyar és egy német változata készült el, konkrét dél-erdélyi példákkal ellátva (Miskolczy 2020: 131–136). Brukenthal hivatali pályafutása során sok tapasztalatot szerezhetett a nép körében, jól ismerte babonáit is. Kérdőívének magyar nyelvű bevezetőjében ezt írja: „sokkal esméretesebbek előttem az emberi gyarloságok, [...] ezen egybe szedett tapasztalásainknak megtudása által is nem az ő károkra igyekszem, sőtt inkább az egész közönségnek javára igyekezem munkálkodni" (Miskolczy 2020: 132).

A kérdőív tartalma is arra vall, hogy Brukenthal meglehetősen otthonos volt e tájék hiedelemvilágában, a saját kezű javításaival ellátott magyar változat pedig azt tanúsítja, hogy tökéletesen tudott magyarul, a hiedelmlények elnevezéseit is beleértve. A meglehetősen modern szemléletű kérdőív elején a leggyakoribbnak ismert alakokat sorolja fel: „a' boszorkányokat, az halottak lelkének éjjeli ki járását", vulgo Vámpír, deákul Sanguisugae (a Spectrumokat), vagy jelenéseket, Kísérteteket, Lüdértzeket 's azoknak emberekhez való járását, az (Omeneket) vagy babonás jeleket, az tisztátalan lelkek által való éjjeli nyomatásokat, vagy test linkadásokot és több más efféléket" (Miskolczy 2020: 131). Azután részletezi a boszorkány láthatóan központi témáját, majd hangsúlyozza: „mindenféle nemeit az még uralkodó superstitionak és babonáknak nemében ki kell dolgozni...". Felhívja a figyelmet a gyermekágyas anyákhoz, valamint a csak „bizonyos emberekhez" kötődő hiedelmek gyűjtésére; erre hozott példái, néhány konkrét részlettel, a méhészekhez, vadászokhoz, kocsisokhoz fűződő babonák. Feltehetően az volt Brukenthal szándéka, hogy hangsúlyozza a gyűjtők számára a néphit e (hiedelmlényeknél sokkal kevésbé „érdekes", a későbbi gyűjtések során is sokszor mellőzött) témáinak a fontosságát. Kérte, hogy tartózkodás nélkül írjanak le mindent, amit hallanak, és tanácsot adott arra nézve, hogy miféle szempontokra figyeljenek egy-egy mágikus rítus vagy egy hiedelmlény leírása során. Az utóbbinak például ismertessék kártételeit, az elhárítására alkalmazott eszközöket, kártételei helyrehozóit, gyógymódjait stb. Kérdőíve szinte minden pontjához adott példákat a vidéken jellemző hiedelmekből. A hiedelmek életéről, funkciójáról, a mindennapi életben és a mentalitásban betöltött szerepéről is kér felvilágosítást a gyűjtő papoktól; ez teszi kérdőívét igazán szakszerűvé és némely pontján mai napig korszerűvé. Kéri, hogy ne általánosságban írjanak, hanem fektessék a súlyt a „különös, Singuláris Causok és történetek"-re; a gyógyító és elhárító eljárások, rítusok minden apró részletét „egész tökéletességgel" jegyezzék fel, mert „ezekből lehet természeti tulajdonságát és valóságát minden efféle oktalan babonáknak leg jobban ki venni és ki tanulni." Kéri az émikus meghatározásokat, például: mi a boszorkány, mi a boszorkányság. Kéri, hogy tárják fel a „babona eredetét, kútfejét" és azt, hogy mennyire hisz benne a köznép, és még hisznek-e benne az „értelmesek", vagyis az értelmiség is. A mai terepmunkás számára is aktuálisak a gyűjtés módjával kapcsolatos tanácsai: ne csak a saját vallásukhoz tartozók

© www.kjnt.ro/szovegtar

© www.kjnt.ro/szovegtar

hiedelmeit gyűjtsék, hanem mindent, ami azon a környéken „szokásban vagyon"; továbbá: ne kapjon nagy nyilvánosságot a gyűjtőmunka, nehogy a „köz Ember azt hidje vagy gondolja, hogy ezen dolgok, mivel azoknak ki tanulása iránt szorgalmatoskodunk, ne talán hasznosoknak és joknak tartatnak" – másrészt viszont: „semmi kemény, vagy érezhető eszközt" a hiedelmek megszüntetése irányában ne alkalmazzanak, mert ez csak növeli a rosszat, és „mérgesíti" az embereket (Miskolczy 2020: 131–134).

A válaszadó papok

Az alsópapság köreiben is éreztették hatásukat az új tanok, babonákkal kapcsolatos mentalitásuk bizonyára sokat változott éppen ezekben az években, különösen azok esetében, akik Németországban, Hollandiában végezték tanulmányaikat. De amint az egyházi elitek köreiben is különböző nézetek uralkodtak a babonáról, az új eszmék hatása az alsópapság soraiban is felekezetenként eltérő lehetett. Nemzetiségi hovatartozásuk is közrejátszott a különbségek létrejöttében. Ezen kívül létezett néhány, minden felekezet számára jelenvaló közös téma, amelyek értelmezése nem lett egyértelművé az egyházi „felvilágosítók" műveiben – így feltételezett hatásuk is sok bizonytalanságot, eltérő hozzáállást okozhatott az alsópapság köreiben is.

Egyik ilyen volt a vallás jelenségei és a babona (mágia, divináció) közt húzódó határ, illetve magának a babonának a meghatározása. Létezett (ahogy mai napig létezik) egy átmeneti, illetve „vegyes" zóna a vallás és hiedelem/mágia között; ide tartozik a (különösen a római katolikus és ortodox, görög katolikus) papság által is gyakorolt vallásos mágia, a mágikus vonatkozásokat is magukban foglaló böjtök, fogadalmak, eskük, a szentelmények mágikus használata a „nép" kezében, a lelkészek által gyakorolt benedikciók és exorcizmusok, a (nemcsak a román) papság által végzett istenítéleti eljárások stb. A divináció a kora újkori falusi társadalmakban is igen fontos, mindennapi életet szabályozó eszköz volt, a keleti kereszténység területén ezt szolgálták az arab–bizánci eredetű asztrológikus-divinációs táblázatok, valamint a divinációs irodalom fokozott megjelenése a falusi közösségekben is megismert népkönyvekben, kalendáriumokban (ezekről a divinációs módszerekről: Ryan 1999: 373–407; Cosma 2018, 139–142). Az ortodox és görög katolikus papság a

fent említett Păscălie kétarcú eszközének birtokában szinte észrevétlenül léphette át a határt a liturgikus és divinációs használat között. Hasonlóképpen: a *bibliomancia* (jóslás könyvvel, „könyvnyitás") elsősorban a (főleg ortodox) papság által folytatott módszer volt: a Biblia és a megszokott papi gyakorlat ezt az eljárást profán használatban is mintegy „szentté" tette. Amikor ez is a reformálódó egyházak babonaellenes harcának kereszttüzébe került, nem lehetett könnyű belátni egyes papoknak és közönségüknek, hogy ez esetben kiirtandó babonáról van szó. A határok és e köztes zóna kiterjedése sokat változott időben és térben; a „határbabonák" megítélése meglehetősen ambivalens volt – ahogy még ma is az – a papság részéről. Ehhez még hozzájárultak a Sátán létével és embert ért befolyásaival kapcsolatos felekezeti különbségek, különösen a keleti egyházak erősebb, mélyebb gyökerű, konkrétabb ördöghite, valamint eltérő viszonyulása a „népi" babonákhoz, illetve a babonás néphez. Náluk a papság népközelibb, segítő attitűdje a mágikus, divinációs rítusokban való segítségre is kiterjedt.[5]

Fontos, sok bizonytalanságot okozó „köztes" téma volt a visszajáró halottak, kísértetek hite is. Ez – úgy látszik – élt és virult mind nyugaton, mind keleten (Magyarországon is). Különböző fajtái léteztek a kísérteteknek és eltérő fokozatai voltak a beléjük vetett hitnek. Hiába nyilvánították képtelenségnek, félelmek szülte képzelgéseknek egyes fajtáit a felvilágosító írások, a keresztény egyházak túlvilág-tanai életben tartották ezt a hitet sokszor a papság gondolatvilágában, még a purgatórium dogmáját tagadó protestáns felekezetek körében is. Némileg a (már a középkor óta változó megítélésű) kísértethit is a protestáns–katolikus teológiai viták kereszttüzébe került, különösen némelyik nyugat-európai országban (vö. purgatórium-tanok eltörlése a protestánsok részéről); ez kisebb mértékben nálunk is éreztette hatását (lásd például: Hersperger 2010, Paxton 1990). Hasonlóképpen felekezeteken belüli nézeteltérésekre adott okot a keleti egyházak fennhatósági területén a vámpírhit – ezt a témát azonban ebben az írásban nem érintjük.

---

[5] Mint Papademetriou írja az ortodox egyházak exorcizmus-gyakorlatáról szóló művében (Papademetriou 1974: 323): a görög alsópapság alapvetően magáévá tette a helyi hagyományokat, emellett a standard ortodox tanítással sem fordult szembe. Erről még Greenfield 1998: 77–81, Pócs 2021: 585–586.

© www.kjnt.ro/szovegtar

© www.kjnt.ro/szovegtar

A válaszokat beküldő lelkészek alakjáról Miskolczy Ambrus minden általa fellelhető adatot közölt könyvében (Miskolczy 2020: 73–83). A kérdőívre adott válaszok sikeres és kevésbé sikeres gyűjtőkre vallanak. Néhány kiemelkedő gyűjtő esetében gazdag anyag került napvilágra, amelynek kutatása igen sok lehetőséget rejt magában. A válaszok magas színvonala, úgy vélem, nem utolsósorban magának a kérdőívnek is köszönhető, amely a jó gyűjtőknek sokat segített abban, hogy a saját gyülekezetük hiedelmeire mintegy objektíven, tudományos érdeklődéssel tekinthessenek. A gyengébb gyűjtők némelyike csak a kérdőív konkrétan kihangsúlyozott témáiról számolt be: így a boszorkány alakjáról, rontásairól, azok ellenszereiről, a kísértethitről, vagy a gazdálkodás hiedelmeiről, a foglalkozások közül a méhészek, kocsisok, vadászok babonáiról. Néha a felelet csupán a megadott példák ismétlése, ami persze megkérdőjelezi egy-egy adat hitelességét.

Majd mindegyik lelkész válaszának elején vagy végén van néhány sor magának Brukenthalnak címezve: feladatuk teljesítésének sikeréről, módjáról, mértékéről, az esetleges sikertelenség okairól. E szövegek és a gyűjtésekhez fűzött további kommentárok azt a benyomást keltik, hogy a falusi közösségek hagyományos hiedelmei ekkor már az alsópapság szemében is egyöntetűen káros, nevetséges, elavult babonának minősültek, melynek kiirtására törekedni, nevelés, iskolák, felvilágosító prédikációk stb. révén, a papok felelőssége is volt. A felvilágosodás eszméiről, az új császári rendeletekről, a boszorkánysággal kapcsolatos bűnvádi eljárások átalakulásáról közvetlenül vagy áttételesen minden pap tudhatott, de volt, akinél ez határozott megnyilatkozásokban vagy akár tettekben is megnyilvánult. Többen ki is nyilvánították a kérdőívre adott válaszukban, hogy ők a butasággal, műveletlenséggel egyenlősített babona ellenségei. Az egyik református lelkész, Köpeczi Bodos Sámuel öntudatosan vallja magát minden babonaság ellenzőjének, szembeállítva a *világos tapasztalás*t a *régi szennyes hagyomán*nyal (Miskolczy 2020: 136). Üdvözli az új bűnügyi rendeleteket, a kínvallatás és a vízpróba megszüntetését (Miskolczy 2020: 140). A boszorkányüldözés hivatalos megszüntetésének helyi visszhangjaként az egyik szász evangélikus pap, Johann Gottfried Schenker közbenjár egy boszorkányrontás-ügyben: sikerül lebeszélnie egy román asszonyt egy magyar asszony elleni per indításáról (Miskolczy 2020: 252). A boszorkány mibenlétét taglalván a szintén református Baló Bálint is az új jogszabályokra utal: „És jóllehet, Ő Felsége, az ördögöt, és

annak munkáit igen meg-rontotta, mindaz által, még ma-is, […] a' Boszorkányt és a' Boszorkányságot úgy képzelik, hogy az az ördöggel való öszve-szövetkezés légyen" (Miskolczy 2020: 181). Mindezeken túlmenően azonban, a konkrét részleteket tekintve igen különböző papi attitűdökkel találkozunk a babonákhoz való viszonyt illetően. Nemcsak a felekezeti, nemzetiségi különbségek tükröződnek az egyes válaszokban, sok függött a papok beállítottságától is, és attól, hogy tanult-e külföldön, közvetlen kapcsolatba került-e teológiai tanulmányai során a felvilágosodás egyes filozófiai vagy vallási irányzatainak írott megnyilvánulásaival.

Két református lelkész küldött választ Brukenthal számára. Egyikük Baló Bálint, aki Fogarason volt szolgálatban (Baló válasza: Miskolczy 2020: 167–187). Ő az egyik legeredményesebb gyűjtő: bizonyos témákban igen gazdag, változatos anyagot jegyzett fel. Nyugati iskolázottságú pap volt (a hollandiai Fríz-földön, Franekerben volt diák); ahonnan – úgy látszik – a felvilágosodás babonaellenes eszméi mellett nyugat-európai hiedelmeket is hozott haza; egyrészt, mint mondja, diáktársaival való beszélgetéseiből, másrészt a babonák irodalmában szerzett olvasottsága révén. Amulettekkel, csillagjóslással, kincsásással, ördögszövetséggel és garabonciással foglalkozó közlései inkább irodalmi eredetűnek, mintsem a helyi néphit valóságának látszanak. Némelykor (például *a' Húsvéti piros tojással való babonázás* esetében, Miskolczy 2020: 177) közli is német irodalmi forrását, máskor kollégiumi társait nevezi meg az elbeszélések kútfejeként. Emellett biztosan fogarasi eredetű hiedelmekről is kapunk sok részletgazdag leírást születéssel, csecsemővel kapcsolatos mágikus gyakorlatról, a szerelmi mágia eseteiről, gyógyító ráolvasásokról, amulettekről, szentelményekről, valamint a kísértet és *Lüdértz* egymással összefolyó *jelenés*eiről, *látás*airól, *spectrum*airól (Miskolczy 2020: 185). Közöl továbbá ünnepi babonákat, napokhoz kötött előjeleket, tiltásokat, valamint méhész-, kocsis-, és vadászbabonákat; pásztorokhoz, tolvajokhoz fűződő hiedelmeket. Egyediségében kiemelkedik a Keresztelő Szent János napján zajló szemétégetésről szóló beszámolója, amelyről azt hiszik, hogy büdös füstje elkergeti a (feltehetően zivatart hozó) sárkányt. Ugyanekkor a szántóföld szélén is „tüzeket tsinálnak", és égő üszöggel kerülik a vetéseket, jégverés megelőzésére, és „énekelnek, tantzolnak, a tüzek körül" (Miskolczy 2020: 177). Ezzel a leírásával Baló a Szent Iván-napi tűzgyújtás gyér déli magyar adatainak sorát gyarapítja.

© www.kjnt.ro/szovegtar

© www.kjnt.ro/szovegtar

Baló láthatóan jó, pártfogói, tanácsadói viszonyban volt híveivel világi szükségleteik vonatkozásában is, de gyülekezete babonáit is jól ismerhette a babonagyűjtő kampánytól függetlenül is. Személyes élményei is megjelennek olykor közléseiben („magamon történt, mostani Papságomban illyen babonás példa" Miskolczy 2020: 174). Például a szerelmi rontásban szenvedők panaszaikkal hozzá fordultak, vagy megkereszteltették vele, titokban a pólyába dugva, a burokban született csecsemő megőrzött „burkát" (amely ezáltal „hathatós védelmet nyújt majdan a háborúba menő ifjúnak a puskagolyó ellen). Az ilyen esetek leírása kapcsán nem állhatta meg, hogy állást ne foglaljon a babonák ellen, sőt a vétkes megfeddéséről is beszámol (egy idejében leleplezett és megakadályozott esetben): „én a' Bábát, onnan el-riasztottam, [...] keményen meg-is pirongattam" (Miskolczy 2020: 174). Némely leírásából az világlik ki, hogy hiedelemellenes attitűdjének nyilvánosan is szívesen hangot adott, a „hívők" leleplezésével, kifigurázásával is (pl. kísértetek „látásának" eseteiben). Úgy látszik, Baló egyike volt a híveit – és saját értelmiségi környezetét is – babonák ellen tudatosan nevelő papoknak.

A másik református pap Köpeczi Bodos Sámuel, a héber és más keleti nyelvek tudósa (válasza: Miskolczy 2020: 136–161). Kóbor (Cobor), református többségű, román, görög katolikus és ortodox lakossággal is rendelkező község református lelkésze. Itt töltötte ki a kérdőívet, de mellékesen a szomszédos, hasonló etnikai, vallási összetételű Domboson (Văleni) is gyűjtött. Ő is Franekerben tanult teológiát; nagy tudásáról, műveltségéről naplója, Luther Mártonról az ifjúságnak írt könyvecskéje, valamint a babonákról (latin nyelven) írt disszertációja tanúskodik (*Dissertatio philologico-theologica, ad illustrandum ritum superstitiosum, qui perstringitur Ezeh. 8:17 & nomen symbolicum, quod Egypto tribitur Jesaiae 18:1*, 1772). Ő küldte vissza Brukenthalnak legkorábban a kérdőívet, ami arra vall, hogy már előzőleg is foglalkozott a helyi hiedelmek feljegyzésével. Gyűjtése, amely a könyvben 25 sűrű oldalt tesz ki, modernebb, mint sok 20. századi, csak a kontextusukból kiragadott hiedelmeket sorba rakó gyűjtő publikációja. Mentalitásához fontos adalék, hogy az ördög és a boszorkány adatait közölvén, hozzászól a boszorkányok elleni peres eljárásokat betiltó rendeletekhez, helyesli azokat, rámutatva a régi törvényekbe foglalt eljárások értelmetlen és kártékony voltára (Miskolczy 2020: 140).

Noha panaszkodik Köpeczi Bodos, hogy sok mindent eltitkolnak előle, nem jut elég információhoz, részletgazdag adatai igen sok témára kiterjednek, a boszorkánytól és ennek minden fajta tevékenységétől, károkozásától meg a lidérctől kezdve a háztartási mágián át a foglalkozások babonáiig, vagy a szerelmi mágiáig. Részletesen és pontosan írja le a „természetfeletti" károk ellenszereit is, a jégeső ellen végzett keresztjárásokat, böjtöket vagy a gyógyító ráolvasásokat. Bemutatja a falujában és a környéken működő (főleg román) jósok, gyógyítók alakját, hiedelmeiket, tevékenységüket, tárgyilagosan megírva, miért tekinthető ez a közösség számára hasznosnak. Több egyedi érdekességű adatot is közöl; ilyen egy magyar(!) vámpír adat (ugyan nem vámpír néven, de a „gonoszok a vérit szívják" valakinek), egy román *tolvaj-ima* közlése, vagy a temetrehívás egy esete: „a boszorkány [a gyilkost azonosító személy] meg tsinálya, hogy [a gyilkosnak] a' holt testhez kellyen mennie, melynek vére megindúl" (Miskolczy 2020: 153).

Köpeczi Bodosra jellemző, hogy – ritka kivétellel – adatait értékítéletek nélkül, tárgyilagosan közli; mintegy tudományos érdeklődéssel tekint a hiedelmekre. Csak egy példa erre: mikor a helyi lidérc-esetekről beszélnek neki, kéri, hogy mikor látják jönni, rögtön szóljanak neki, hogy ő is láthassa (köztudott volt, hogy bizonyos fényes, tüzes természeti jelenségeket tekintenek lidércnek – ő bizonyára kíváncsi volt, hogy éppen akkor mi az, ami hívei szerint lidérc). Tudományos érdeklődésére vallanak egyes hiedelmekhez fűzött teológiai, filozófiai stb. munkákra hivatkozó kommentárjai is (egy lidérc-házasság eset kapcsán például észlelve az egyház babona-felfogásának változásait: elgondolkozik azon, hogy voltak „a maguk idején nagynevű teológusok, akik biztosan állították annak lehetőségét."[6] Gyűjtési módszere szinte antropológiai: nem a hiedelmek „fajtáiból", hanem hordozóinak szerepéből indul ki. Amint leírja, azokhoz megy elsőként, akik félnek a kísértetektől, majd azokhoz, akik ingadoznak a boszorkányoktól való félelem és a jósokba vetett bizalom között, végül azokhoz, akik a nézőknél tudakozódnak és a jósokat kérik, hogy legyenek segítségükre (Miskolczy 2020: 142; a *jós* Köpeczi Bodos szóhasználatában általános „tudós"-t jelent, amibe a gyógyító is bele értendő). Gyűjtése a „bennszülött kutató", a híveivel való együttélés, vagyis a részt-

[6] Miskolczy 2020: 144. A latin kommentár Miskolczy Ambrus fordításában.

© www.kjnt.ro/szovegtar

© www.kjnt.ro/szovegtar

vevő megfigyelés előnyeivel rendelkezik: a hiedelmeket képes volt sokszor aktuális kontextusukban megragadni és leírni. Figyelt az „élő" és csak emlékezetben fennmaradt hiedelmek kettősségére, sokszor a hiedelmek ritkaságára ill. gyakoriságára is. Csak egy példa a sok közül a saját helyi tapasztalata alapján, az értelmezéshez szükséges kontextussal együtt feljegyzett hiedelemre: „Vagyon itten az én Falumban egy kevesebb jórol mint roszszról esmeteretes ember, kinek felesége Moháról való [...] ki is minden Újjhóld péntekin a' kapuját megfordittya, hogy a' hol a' sarka vala előbb, már a nyílója legyen ott, és ennek hasznát senki a Szomszédság közül meg nem tudhatta; hanem látván, boszorkányságnak mondják. Talán a' jó ember azzal a' reménséggel tselekszi ezt felesége tanátsából, hogy az igy az olykor őtöt nyomozók, mert gyakran jár titkos utakon, és keresi azt, a' mi másé, nem fognak nyomába akadni, vagy ha abba akadnak is, eltévesztik" (Miskolczy 2020: 142).

Köpeczi Bodos részt vett közössége életében, de Balóhoz hasonlóan ő sem tartotta volna helyesnek népe „babonás" szükségleteinek kielégítését. Bár megértéssel viszonyult hiedelmeikhez, fontosnak tartotta nevelésüket: „a' tudatlanokat jó móddal, az okosságnak utára bírni, a' böltsebbeknek egy' kiváltképpen való kötelessége" (Miskolczy 2020: 159). Lehetséges, hogy nem csak *jó móddal* nevelte híveit, hanem prédikációiban kárhoztatta is tévelygéseiket? Konfliktusai elsősorban az egyházi vezetőkkel, rokonaival, a szomszéd falu nemeseivel voltak, de végül Kóbor köznépe is ellene fordult, és kiközösítették (távoznia kellett a faluból): „minket pogányoknak, istenteleneknek, hitetleneknek, tolvajoknak... nevezett..., halottunkat megcsúfolta, közönségeinknek dolgaiban magát elegyítette" (Miskolczy 2020: 81).

Unitárius lelkész egy volt a gyűjtők sorában: Bodor János, aki a kolozsvári unitárius kollégiumban tanult, majd Bözöd után Székelyszentmihályon volt szolgálatban a gyűjtés idején (válasza: Miskolczy 2020: 161–167).[7] Bodor csak igen kevés, szegényes adatot közöl (például a kérdőívben kiemelt lovász-, kocsis-, méhész-, vadász-babonákat). Ez valószínűleg az ő érdektelenségének a következménye, nem pedig annak, hogy az unitáriusok kevésbé lettek volna babonásak, mint Baló vagy Köpeczi Bodos református gyülekezeteinek tagjai. Erősen elhatárolja magát a „tudatlan

[7] Életéről, lelkészi szolgálati helyein és valószínű 1792-es halálán kívül, nem sikerült Miskolczynak semmit felderítenie (Miskolczy 2020: 82).

népek vélekedései”-től, ami talán egy kicsit a felsőbbségnek szól – ebben az átmeneti korban természetes lehetett egy ilyesféle attitűd. Ezt ő még a babonák kinevetésével is megtámogatja: sok mindent tart – még a Medárd napi időjóslást is – viccesnek. És talán szintén a felsőbbség felé, műveltségét bizonyítandó: némely jelenséghez (lidércnyomás, lidércfény), megkísérel orvosi, illetve természettudományos magyarázatot adni. A kérdőív pedig messze nem ezt kérdezte tőle!

A román görög katolikusokat is egy személy képviseli, Ioan Halmaghi, nagy tudású, művelt, római katolikus iskolákban képzett pap (Halmaghi latin válasza és ennek magyar fordítása Miskolczy Ambrustól: Miskolczy 2020: 187–208; Halmaghi munkásságáról, e kérdőívvel kapcsolatban is, lásd még: Cosma 2018). Előzőleg a balázsfalvi görög katolikus iskola tanára volt, majd Fogarason lett vikárius, ott válaszolt a kérdésekre. Vallásos írásokat is közölt az egyszerű nép számára (körlevelek, oktató könyvecskék, útmutatás a fent említett Păscălie kezelésére). Írásaiban az egyházi felvilágosodás harcosa, a babonák ellen is fellép, a papokat is inti ezzel kapcsolatos kötelességeikre, kérte például, hogy „ne merjenek átkot mondani”. Mindemellett nagyon jól ismeri a gyülekezetében honos babonákat, és ezekre a tudós érdeklődésével tekint. Az ő nézőpontja azonban meglehetősen eltér a magyar és szász papokétól, amennyiben ebbe egy népközelibb létforma és a gyakorlati hasznosság kérdése is belejátszik. Jól ismeri hívei babonáit, és néha még – például szerelmi mágiával kapcsolatos panaszaik esetében – mintegy tanácsadóként is fellép. A pozitív, jótékony mágiát nem ítéli el, sőt, a „nép” szempontjából például a ráolvasásokat vagy az amulettek viselését hasznosnak tartja. Gazdag adatanyagot közöl. Témái például: boszorkányok (Miskolczy fordításában: ’bűbájos asszonyok’), tudományos asszonyok, jósok, kísértetek, a gazdálkodás mágiája, a hét és a naptári év napjaihoz fűződő hiedelmek, tiltások, betegségek és gyógyításuk stb., pontos leírásokkal és számos, pontosan lejegyzett gyógyító ráolvasással. Egyedi, különleges figyelemre méltó adatai is vannak, például valóságosan véghezvitt (tárgyakkal való) rontásra, a temető melletti házban testileg lakozó halottakra, vagy arra a „titkos” betegségre, *elsorvadás*ra vonatkozóan, amelyet a boszorkányok a lélek elragadása révén okoznak.

A szász, evangélikus papok közül négyen töltötték ki a kérdőívet. Johann Samuel Barbenius jénai tanulmányai, külföldi utazásai során szerezte nagy műveltségét, sokirányú tájékozottságát (válasza: Miskolczy

© www.kjnt.ro/szovegtar

© www.kjnt.ro/szovegtar

2020: 209–224). Többek között kis katekizmust is írt falusi gyerekek számára. Brassói tanárkodása után választották Sárkány, főleg szász, evangélikus, kisebb részben román, ortodox és görög katolikus lakosságú község lelkészévé, ahol a kérdőívet feldolgozta. Ő is panaszkodik a gyűjtés nehézségeire, hívei titkolódzására (különösen a boszorkányság kapcsán), ennek ellenére sok adata személyes tapasztalataiból származik. Anyaga jelentős része a gazdaság, háztartás hiedelmeire, egyes napokhoz fűződő tiltásokra, előjelekre vonatkozik; előfordul közvetlenül megfigyelt eset is, például amikor gyermeke születésekor a dajka késeket dug a bölcsőbe, hogy ki ne cserélje az újszülöttet a majom(!). Kár, hogy adatai között néha megkülönböztetés nélkül közöl más falvakból, illetve románoktól, római katolikusoktól származó adalékokat is. Panaszaiból kiviláglik, hogy nevelni igyekezvén híveit, talán túlságosan éreztette velük babonáik iránti lenézését, sokat emlegeti válaszában, hogy mennyi *Thorheit*tal ('ostobaság, balgaság') volt dolga. Elismeri azonban, hogy a sok butaságért a körülményeket kell hibáztatni, és neveléssel kell őket kiirtani.

Michael Binder szintén szász evangélikus lelkész, de róla – csak kevés témára kiterjedő válaszain kívül – semmilyen adatunk nincsen (válasza: Miskolczy 2020: 225–235). Mivel válaszára nem írta rá nevét és szolgálati helyét sem, adatait nem tudjuk pontos helyhez kötni. Anyaga fő értéke sokféle ember- és állatbetegségnek és azok gyógymódjainak részletes leírása, a pontosan lejegyzett ráolvasások (tolvajmegkötő ráolvasás is), valamint a gyermekágyashoz, váltott gyerekhez, nadragulyához (*Alraun*) fűződő hiedelmek és a kincsszerzés rítusaink bemutatása minden mellékkörülményével együtt (ám az nem derül ki, hogy vajon a – szintén kincsásó varázskönyv segítségével végzett – helyi gyakorlatot, vagy csak könyvből szerzett ismereteit írja le).

Johann Gottfried Schenker, szász evangélikus lelkész Segesváron (válasza: Miskolczy 2020: 236–275). Szintén Jénában volt diák, sok külföldi tapasztalattal jött haza. A legterjedelmesebb gyűjtést ő küldte be, csakhogy ebbe igen sok olvasmányaiból származó hiedelmet, rítust iktatott be, sőt, diákkorában történt jénai esetek hosszú történeteit, vagy akár a helyi hiedelmek francia párhuzamait is. Közlését a babonák feletti, meglehetősen céltalan elmélkedések szakítják meg. Mindez Baló és Barbenius válaszaiban is elő-előfordul, de nem ilyen zavaróan nagy mértékben. Schenker mintha nem lett volna egészen tisztában a kérdőív kitöltésének céljával; e magatartásába még talán a nép babonáinak lené-

zése (vagy ennek imitálása a felsőbbség felé), műveltségének fitogtatása is belejátszik; gyakran emlegeti elhatárolódását a nevetséges babonáktól. Anyaga tartalmaz jó, pontos leírásokat is. Kissé szedett-vedett összevisszaságban ír különleges természeti jelenségekről, gazdasági mágiáról, napokhoz kötött jóslásról, előjelekről, kertészetről, méhészetről, az *Alraun*-hiedelmekről, termésvarázslásról, szerelmi mágiáról, a váltott gyerek, lidércnyomás, igézet hiedelmeiről és ellen-rítusairól stb. A külföldi – például jénai diákkorában hallott – kísértet- és egyéb történetek a valódi hiedelmekkel szemben a hiedelmek közösségi kontextusának egy más (bár akkor sem új) kategóriáját képviselik: a közösségi szórakoztató beszélgetéseket. Ez az érdekesnek látszó anyag sajnos nehezen használható, mivel az adatok eredete, származási helye nem mindig következtethető ki.

Jacob Bayer Kaca szász–román lakosságú község evangélikus papja (válasza: Miskolczy 2020: 275–293). A kacai szász hiedelmekről és azok életéről egyaránt jó, ha nem is túl bőséges leírást ad, bár változatos anyaga (szomszédsági boszorkányság, termés, tehén, tej megkárosítása; a gazdaság, háztartás, tolvajlás, féregűzés, időjárás hiedelmei) nem terjed ki minden szóba jöhető témára. Fontos erénye, hogy olykor a hiedelmek gyakoriságára, ritkaságára is utal, és időnként egy-egy hiedelem (például tüzes lidérc) variánsait is közli, esetleg szomszédos falvakból. A kísértethiedelmek elevenek lehettek a községben, sikerült feljegyeznie a közelmúltban tapasztalt helyi kísértet-eseményeket is. Helyi szász sajátságnak a sárkányon ülő *Wetterführer*, továbbá egy érdekes boszorkányfelismerési módszer (növényből készült papucson át megláthatók a templomban a boszorkányok fej nélkül) és egy tolvajmegkötő ráolvasás tűnik.

Bayer is panaszkodik a gyűjtés nehézségeire: gyanús lesz a pap a gyülekezete szemében, ha babonákról kérdez. Ő azonban, úgy látszik, nem babonáik ostorozásával, hanem ügyes (mai napig alkalmazott) taktikával fordult hívei felé: „közömbös” témákkal kezdte a gyűjtést, úgy gondolta, hogy a betegségekre és elhárításukra, gyógyításukra, valamint a háztartás mágiájára vonatkozó kérdésekkel tud leginkább a bizalmukba férkőzni. Őt feltehetően nem fűtötte sok népfelvilágosító indulat; kissé szkeptikus volt a tekintetben, hogy érdemes-e, egyáltalán lehetséges-e a „népet” megszabadítani babonáitól. (Vö. Halmaghi attitűdjével, aki a babonák szükségességéről beszél – amíg nincs helyettük jobb.)

© www.kjnt.ro/szovegtar

© www.kjnt.ro/szovegtar

A válaszok néhány egyéb sajátsága

A hiedelmek kútfeje, terjedése

A babonakérdőív egy kérdése a hiedelmek „kútfejére" (keletkezésére), terjedésére vonatkozott. Erre szinte minden lelkész megkísérelt válaszolni; mindnyájan említik a bizonyára akkor is köztudott családi vagy fonóbeli beszélgetések, mesélő anyák, nagymamák és dajkák eseteit, illetve a kisgyermekkori megrögzüléseket mindezek kapcsán: e korban ez érvényes válasz volt a terjedésre, hagyományozásra vonatkozóan. A szász lelkészek könyveket is, valamint házalók árulta nyomtatványokat is említenek. Lehettek külföldi tapasztalataik a babonák könyvből „tanulására", illetve a németségnek a magyarokénál magasabb fokú olvasás- és könyvkultúrájára vonatkozóan, hiszen válaszaikba is sok külföldön olvasott hiedelemelbeszélést iktattak. Kérdés, hogy mennyi valóságtartalma van mindennek a fogarasi körzet evangélikus gyülekezeteinek vonatkozásában. Valamennyi mindenképpen, mert a szász anyagokban, különösen Binder válaszában, feltűnősen sok a ráolvasás. Ezek nyilvánvalóan írásos gyakorlathoz kötődő szövegek, némelyikük szinte szó szerint egyezik a németség által még a 20. század elején is írásban – ponyvai varázskönyveken, búcsús röplapokon stb. – terjesztett szövegvariánsokkal.

Egyedül Köpeczi Bodos gondolkozik el a hiedelmek „eredetének", vagyis keletkezésének kérdéséről; ezt ő pszichológiai szempontból közelíti meg. A keletkezés és fenntartás alapvető tényezőjének a félelmet tartja, amit a különböző hiedelmlényekről való *mesélések* tartanak életben. A babonás ember félelmeiről mások is (például Baló is) írnak, de nem kötik össze ezt a babonák „keletkezésével". Köpeczi Bodos szerint a fonóbeli beszélgetések a község *nagyobb, oktalan részit* félelemben tartják azért is, mert nem tudják, kik a boszorkányok a faluban, kitől kell félni; a *mesélések* hatására nem mernek a keresztútra menni, mert mindenhol kísértetet látnak (Miskolczy 2020: 140). A kísértetek, nyomó démonok, éjszakai boszorkányok, állatalakban kísértő ördögök konkrét esetleírásaival dokumentálja Köpeczi Bodos a félelem nagy szerepét, szinte Lauri Honko szellemek „látására" vonatkozó téziseinek a szellemében (Honko 1962: 91–126).

Kategóriák, csoportok, émikus fogalmak

A kérdőívben kért meghatározások, valamint a hiedelmek csoportosításának kérdései majdnem kizárólag a két legműveltebb, „legtudósabb" lelkész, Köpeczi Bodos és Halmaghi válaszában kaptak teret. A boszorkány fogalmára vonatkozó kérdésre egyedül Köpeczi Bodos tudott érdemben válaszolni. Kétféleképpen adja meg a kért meghatározást; az egyik a felvilágosító tanok időszerű boszorkánya: „a' Boszorkány az, a' ki az Ördöggel azért szövetkezett össze, hogj annak ereje által, valamit akar, véghez vihesse, nem tsak a' maga haszna vagy bosszuállása kedviért, hanem a' másokéért is" (Miskolczy 2020: 146).

A másik meghatározás a helyi émikus kategória (amely egyúttal nagyjából egybevág a szomszédsági boszorkányság modern jellemzésével); ezt a boszorkányok és jósok közti különbségek felsorolásakor közli: „A' boszorkány ha valahová bé menyen, őrizkedni kell tőlle, meg nem kell boszszantani, ne hogy boszszut álljon, ha mi olyast kér, adni kell ugyan, de vigyázni kell ne hogy valamihez nyolyon, vagy valamit el vigyen titkon, mer abban vagy azzal kurusolni, veszteni akar, meg tsinálya; nyomába nem jó lépni, helyibe nem jó ülni" (Miskolczy 2020: 147).

Köpeczi a boszorkány rontásait is ebben az összefüggésben mutatja be: „a' gonoszok ártanak, de mintegy' bün büntetésül" (Miskolczy 2020: 153). Brukenthal feltehetően a helyi boszorkányfogalomra vonatkozóan akart információkat kapni, de ezzel Köpeczi Bodoson kívül senki sem szolgált. Baló például csak a hivatalos meghatározást közölte: boszorkány az ördöggel cimboráló ember, akiben a *köznép* és a *nagy érdemű Tudósok is* hisznek (Miskolczy 2020: 181). Sőt, Baló – a legújabb törvénykezési jogszabályok fényében – a boszorkány kategóriába sorolja az ördög sugallatára tevékenykedő gyógyítókat is.

Ami a hiedelmek csoportosítását illeti, ezt nem kérte a kérdőív, de Köpeczi Bodos és Halmaghi megpróbálkozott vele – úgy látszik, ez önkéntelenül, munka közben merülhetett fel esetükben. Köpeczi Bodos az egész, általa ismert hiedelemvilág áttekintésével egy általános, helyi kategóriarendszert kísérelt meg felállítani, amelynek kapcsán a hiedelmek szerepét, funkcióit is figyelembe vette. Fő kategóriái: *tisztátalan* és *nem tisztátalan*, *ördögi* és *nem ördögi/szent*. E kategóriák voltaképpen a vallás és mágia egyfajta elválasztását is jelentik: a *tiszta* kategóriába tartoznak a jótékony mágia fohászokat, szentelményeket felhasználó területei

© www.kjnt.ro/szovegtar

© www.kjnt.ro/szovegtar

is, vagyis a vallásos mágia. Ítélete szerint nem minden mágikus eljárás ördögi, amelynek során Isten, Krisztus vagy a szentek nevét említik, fohászokat mondanak, vallásos gesztusokat használnak, sőt, mint mondja: ezek miatt hisznek benne, ez ad reménységet a jósokhoz, gyógyítókhoz fordulóknak (Miskolczy 2020: 141). Tehát e vonatkozásban nem ítéli el hívei babonás gyakorlatait, hanem, legalábbis az adott körülmények között, megértően, szükséges rossznak tartja azokat. Azt írja beküldött adataihoz fűzött rövid jelentésében, hogy nem gyűjtötte azokat a hiedelmeket, „melyek a' Vallást, vagy Isteni tiszteletet meg undokítani, avagy az igaz esméretet meg homályosítani ítéltethetnek" (Miskolczy 2020: 137). Ez feltehetően a babonákként kezelt vallásos mágia (más felekezetek által gyakorolt?) bizonytalan *tisztátalan* kategóriája.

E két fő kategória alkalmazása a keleti egyház hatókörében jellemző, az erdélyi magyarság hiedelmeiben való előfordulása alapvetően román hatás lehet (lásd pl. Maksimov 1994, Muşlea–Bîrlea 1970: 163–170, az erdélyi, mezőségi „tisztátalan": Keszeg 1999: 91–95). Köpeczi ezekről leválasztja az egyik kategóriába sem sorolható csoportokat: a *jelek, előjelek, vagy jósló álmok* kategóriája szerinte nem *tisztátalan* dolog, csak *jel* és *jelentés* (ezeket egyúttal a *pogányságból maradott szeplők*nek tekinti). A gyermekijesztőket pedig (például: „a' gyermekek ijesztgettetnek, hogy [...] ki ne menynyenek, mert babós van künn"), – jogosan – nem tartja hiedelemnek, hanem szerinte ezek a *paraszti gyermek nevelésének regulái* (Miskolczy 2020: 141; e véleményével egyenesen a 20. századi besorolásokat idézi). Mindemellett még osztályozza a mágikus cselekményeket a végzés helye, ideje, a kísérő szövegek és egyéb kísérő körülmények szerint is.

Halmaghi, ugyan kevésbé határozottan, de ugyanezen *tiszta – nem tiszta* kategóriapár alá rendezi a hiedelmeket, bár kevéssé foglalkozik a *tiszta* dolgokkal, vagy nem nevezi meg őket. A babonák, előítéletek három csoportja szerinte: *jövendölések, ráolvasások* és a *mágikus vagy sátáni mesterségek, vagyis boszorkányságok* (Miskolczy 2020: 198). A *nem tiszta,* ördögi dolgok szerinte a rontó mágia és a *természet ellen valók*: például a rendellenes és káros természeti jelenségek, a forgószéltől a jégesőig (nem mondja ki, de adatai összességéből úgy látszik, hogy ezeket is a *mágikus sátáni mesterségek* csoportba sorolja; illetve a közölt babonák meglehetősen rendezetlen sorozatában utal egyikük-másikuk *nem tiszta* voltára). Tehát nem sorolja a *nem tiszta* kategóriába sem a jö-

vendöléseket, ráolvasásokat, sem a szenttisztelet népies formáit (például a naptári napjaikhoz fűződő munkatilalmak betartását), sem a szentek, vagy Szűz Mária neveit, képmásait démonok elleni védelemül felhasználó amuletteket, vagy a szentek tiszteletének más paraliturgikus, mágikus felhasználásait. Ezekkel kapcsolatban elkülöníti a népi, „babonás" felhasználást az igazi szenttisztelettől. Nem helyesli, de nem is ítéli el ezt a gyakorlatot, tárgyilagosan leírja előnyeit, sőt kényszerűségét a nép akkori szükséghelyzeteiben, és kiemeli azt a tényt, hogy a „bárdolatlan nép" hasznosabbnak tartja a démonok, boszorkányok kártételei ellen a vallásos jegyekkel ellátott óvó szereket. Szerinte nem tiltható el a nép babonás használattól, amíg nincs ezek helyett más eszköz a kezében a mindennapi élet kríziseinek vallásos megoldására (tehát például az egyház által is szentesített démonellenes amulettek, fohászok – Miskolczy 2020: 200–203).

Csoportosításai során mindkét utóbbi lelkész részletesen foglalkozott a jósok, tudósok különböző típusaival, és, a fentiek értelmében, egyikük sem ítélte el tevékenységüket, nem ördögi, hanem inkább segítő személyekként írják le őket, akikre szükség van. Ezt írja Köpeczi Bodos: „A' jósokat ellenben jó szível meg kell betsülni, jó emberek" (Miskolczy 2020: 147); és: „nem tartatik mind az Ördöggel bérlettnek, [...] ha valaki vagy valami reménséget ád valamire, és azt táplállya; hanem inkább ártatlannak és szentnek" (Miskolczy 2020: 141). Halmaghi is megkülönbözteti a jóindulatú, segíteni akaró, valamint a rosszindulatú, csak a pénzt hajhászó specialistákat. Ő a jóindulatú kategóriába sorolja a román papokat is, akikhez más nemzetiségűek, eltérő felekezetűek is fordulnak istenítéleti eljárásaikért.

Tehát e két kiemelkedő gyűjtő, önálló ítélőképessége, valamint hely- és népismerete birtokában nem osztotta a felvilágosítók jótékony mágiát demonizáló nézeteit (bár láthatóan ismerték azokat). Ehelyett az egyház hatékonyabb – nem egyszerűen tiltó – népfelvilágosító tevékenységét sürgették és a nevelés fontosságát hangsúlyozták. Ami csoportosítási kísérleteiket illeti: a fent említett diffúz, „köztes" kategória megoldatlan problémái, a vallás és babona megkülönböztetésének dilemmái gátolták őket abban, hogy ez irányú jó kezdeményeik egyértelmű eredményekhez vezessenek.

© www.kjnt.ro/szovegtar

© www.kjnt.ro/szovegtar

Hit a babonákban

A vallás és hiedelem/mágia felekezetenként eltérő határai vannak a háttérben a *hit–nem hit* kérdésköre kapcsán is. A kérdőív erről is tudakozódott: kiemelt pontja volt, hogy vajon az „értelmesek”-re is kiterjed-e a boszorkányhit. A két református pap és Ioan Halmaghi adott valamiféle választ erre a kérdésre, bár nem konkrétan a boszorkány vonatkozásában. Ők, általános objektív hangjuk mellett, elítélő szavakkal szóltak a babonákban hívők, mágiát, divinációt gyakorlók bizonyos típusairól. Halmaghi, aki megengedő volt még az értelmiség amuletthasználatával szemben is, csakis a babonákat művelő papokat kárhoztatta. A papokat általában is ostorozta műveletlenségükért, babonáikért, és kiemelten egyes, babonásnak tartott jósló módszereikért (de például istenítéleti eljárásaikat, a bibliomancia – „könyvnyitás” – alkalmazását nem kárhoztatja). Például, a fentebb tárgyalt Păscălie jósló táblaként való használatát részletesen leírva, így fakad ki: „A jövendőmondásnak ez a mestersége, mint használatából látszik, bizonyos írástudást igényel. Így tehát azt, hogy a jövendőmondást írástudó emberek műveljék, és ami fájdalmas, nem egy esetben maguk a falusi papok művelik, hitvány és elvetemült lélekkel és a tisztességtelen haszonra törve folytatják ezt a gyakorlatot és üzletelnek, mint ezt látom” (Miskolczy 2020: 198–199; Miskolczy Ambrus fordítása latinból).

Vessük ezt össze azzal a fent említett ténnyel, hogy Halmaghi a Păscălie vallásos (mozgó ünnepeket kiszámító) használatához útmutatót írt a görög katolikus papság számára. Ő kulccsal folytatott divinációt is említ, és egy kincskereső szertartás részletes leírása kapcsán is panaszolja, hogy annak végrehajtásában papok is segítettek (Miskolczy 2020: 204). Nem tudhatjuk, hogy ezen túlmenően mi lehetett a véleménye például a szentelmények, benedikciók, exorcizmusok, istenítéleti eljárások hivatalos vagy legalábbis megtűrt egyházi használatáról, de úgy tűnik, hogy azoknak a rítusoknak egy részét, amelyeket Isten nevében, rá hivatkozva, vagy szentelt dolgokkal, szent könyvekkel végeztek, mindenképpen a vallás megengedett részének tartotta, és papok általi gyakorlását sem ítélte el.

Jóllehet Köpeczi Bodos többször ír a román papok divinációs tevékenységéről, őket látogató református híveinek esetei kapcsán, elítélő hangon csak egyszer fakad ki: „Midőn a’ pap illyen bolond, a’ tudatlan

községtől mit lehet várni?" (Miskolczy 2020: 151). A babonahívő értelmiség ellen ő is felszólal egyszer-kétszer, de a köznép babonáit – bár elítéli – nem lenézéssel, hanem megértéssel és szánakozással szemléli. Visszavisszatér leírásában egy-egy kísértet- vagy boszorkányság-eset kapcsán az ésszerűtlen babona szembeállítása annak ésszerű magyarázatával: elbeszéli például egy varasbéka megsebesítését, amelyet saját anyósa megbetegedése követett. A beteget a babonahívő szomszédság boszorkánynak vélte, de ő tudta, hogy az asszony leesett a padlásról, és „igen meg romolva lévén, nem kellett több bizonyság, hogy ő lett légyen a' meg rontott béka. Szegény asszony!" (Miskolczy 2020: 144–145).

Baló különösen sokat panaszkodik az értelmiség babonás mivoltára; erre egy kísértetben hívő ismerős gazdatisztet és más, művelt személyeket, valamint külföldi diáktársainak eseteit, a kísértetekről szóló beszélgetéseket említi példaként. Mint írja: „Meg-hóltak Lelkeinek, éjjeli ki-járások, vagy hazajárások" hite még a *főrendek* közül is sokakban élt; egy „nagytekintetű, értelmes ember" pedig „Abracadabra-amulett"-et hordott a nyakában. Felemlegeti azt is, hogy egy fogarasi nemes leány egy férfi szerelmét elnyerni óhajtván, „szeméremtestit tűzhelyhez verte", meztelenül (Miskolczy 2020: 168–169, 171, 174, 186–187).

Az ördög

A „mi a babona" kérdésének, a vallás és hiedelem/mágia viszonyának vizsgálata során az egyes felekezetek (és papjaik) sok mindenben eltérő ördöghite, a Sátánhoz való viszony eltérő volta is tényező volt. Akik kategóriákat állapítottak meg, az egyik oldalra a nem tiszta, ördögi dolgokat, az ördög inspirálta rosszindulatú mágiát, illetve a boszorkányt és más ezzel foglalkozókat állították. Ami a boszorkány személyéhez fűződő hiedelmeket illeti, Halmaghi megfigyelte, hogy a nép is meg van győződve, hogy az ördöggel kötött szerződésük révén sokféle dolgot művelnek a tudósok, boszorkányok. Ez feltehetően a korabeli néphit jelensége (közép-kelet-európai „népies" ördögszövetség-képzetekről lásd: Pócs 1992; 2021, 585–586). Köpeczi Bodos, Baló és a szász papok érvelésében az erre vonatkozó felvilágosító nézetek és a császári rendeletek hatása is érvényesülni látszik. Őnáluk megjelennek igen halványan az egyházi demonológia boszorkányszombat-képzeteinek egyes elemei is, mint elvetendő babonaság. Például Baló szerint a Gellért-hegyre repülő boszorkány

© www.kjnt.ro/szovegtar

© www.kjnt.ro/szovegtar

képzetei az ördögi boszorkány *meg-jádszodtatásai* ('szemfényvesztései'; Miskolczy 2020: 187). Nem világos azonban, hogy ezek mennyiben helyi boszorkányszombat-hiedelmek és mennyiben csak példák saját nézeteik ismertetéséhez. A Schenker által említett ördögszövetség-eset illetve Walpurgis-éji boszorkánygyűlés (Miskolczy 2020: 269) szinte biztosan nem helyi szász hiedelem, hanem olvasmányélmény.

A protestáns lelkészek – a szászokat is beleértve – egyöntetűen vallják, hogy a rontás, a hirtelen jött betegségek és minden egyéb rosszindulatú varázslás, a szerelmi mágiától a zivatar okozásáig az ördög művei. Nem tagadják meg a boszorkány hagyományos szerepét ebben, de hangsúlyozzák az ördög munkálkodását a háttérben. Kérdés, hogy ez mennyire új fejlemény, mennyire a törvénykezés új irányainak a hatása (a boszorkányperek boszorkányának hátterében is feltételezték a bíróságok az ördögi inspirációt).

Magának a „népi" ördögnek az alakjáról kevés adattal szolgálnak a kérdőívet kitöltők, a hangsúly mindegyiküknél inkább az ördög „művein" volt. Ha szóba került egyáltalán maga az embereknek megjelenő ördög, őt is a Sátán szemfényvesztései okozta látszat-lények közé sorolták. Köpeczi Bodos szerint: „A fekete ló, kecske, macska, kutya, ha éjjel valaki előtt megforduland, az is mind kísírtet, valamelyik a' féle képben jelent meg az ördög, ki magát minden formára el változtathatja." Az ördöggel együtt minden ismert ördögi kísértés, különösen a kísértet és a „lüdérc" ördögi szemfényvesztés (Miskolczy 2020: 143–144). Baló hasonló nézeteket vall, ő is ördögi szemfényvesztésként minősíti a kísértetek, lidércek eseteit: „[...] ezekkel az ördög, és a' Boszorkányosok, számtalanszor megjátzódtattyák, és megrettentik, nem tsak a' Közönséges, és gyenge értelmű, hanem még a' Szemesebb Embereket is [...]" (Miskolczy 2020: 185).

Az egyházi felvilágosító tanok és a császári törvényhozás hatása és hatálya nem terjedt ki az egyházak által is elismert ördögi megszállás hitére és az exorcizmus gyakorlatára. Az ördögűzést elvileg minden felekezet gyakorolhatta, de megítélésében felekezeti eltérések is kirajzolódnak az adatokból. Ezen nem csodálkozhatunk, ismerve a még a 18. században is zajló felekezeti viták során, sőt az egyes felekezeten belül is felmerülő, egymásnak ellentmondó nézeteket, nyitva maradt kérdéseket. A gyűjtők az ördögi megszállottság eseteit említvén, sokszor utalnak az ördögűző személyekre is: ezek többsége, úgy látszik, román pap vagy szerzetes volt, de román és székely asszonyról és cigány ördögűzőről is esik szó. Az

evangélikus lelkészeknek, úgy tűnik, nincsenek kétségeik, komolyan veszik az ördögi megszállás lehetőségét, vagy legalábbis nem kommentálják a megszállottság-eseteket. Az unitárius Bodor is említ ördögűző papokat, a felekezet megjelölése nélkül. Köpeczi Bodos említi a helyi hiedelmet, mely szerint az „ördög elfoglalhatja [megszállhatja] az embereket, barmokat" (Miskolczy 2020: 142). Konkrét, objektív hangú esetleírásaiba néha szubjektív hang vegyül, amellyel mintha arról győzne meg, hogy ő maga nem feltétlenül hitt az ördögi megszállás lehetőségében: „az ipam … nem szégyenlette fia felől azt erősíteni, hogy az ördögök gyötrik, mert nagy hánykódásban vagyon" (Miskolczy 2020: 143). Egy másik esetben őt hívják ördögöt űzni valakihez, akit – mint kételkedő – leleplez, a megszálló *gonoszok*at kineveti: „[az illetőt] gyötrik a gonoszok […] tsak meg nem emisztik a' belső részit, (mert kolikás). Engemet is hivatott ördög üzni, mikor szinte megölnék, de szerencséjére a' gonosznak nem voltam jelen. Ennek ha vagj egy' marhája meg döglik, azt is mind a gonoszok ölik meg" (Miskolczy 2020: 150). Egy cigány, *N[agy] Sinki Ördög Űzőként, N[agy] Sinki Tzigány*ként emlegetett személyről is tudósít Köpeczi Bodos: egy sikertelen, általa rosszallott eset mellett két sikert is említ. Az egyik során egy kövér disznóba távozott az ördög (Miskolczy 2020: 150–151; vö. Máté 8: 30–32). Kétkedést tapasztalunk, érdekes módon, éppen az ördögűzéssel sokat foglalkozó keleti egyházakat képviselő Halmaghinál is. Ő, legalábbis a megszállás bizonyos eseteit, hasonlóan Köpeczi Bodoshoz, nem tartja hitelesnek: megjegyzi, hogy a tudatlan elmék szerint, ha beteg a csecsemő, ördög hatolt belé (Miskolczy 2020: 203).

A változatos esetek hátterében nem csak a felekezetek eltérő viszonyulása, hanem a hivatalosan elismert és el nem ismert, „népies" nézetek ütközései is sejthetők: zavart okozhatott az ördögbabonák papi megítélésében az elismert és a tagadott, népies (például állatok alakjaiban megjelenő) ördög kettőssége.

Nemzetiségek, vallások

Utolsó pontként vizsgáljuk meg, hogyan látták a papok a nemzeti, nemzetiségi, felekezeti sajátságokat, különbségeket és kölcsönhatásokat, vagy hogyan tükrözi ezt anyaguk, anélkül, hogy ez bennük tudatosult volna.

Általában elmondható, hogy a többféle nemzetiség és felekezet a békés egymás mellett és egymással együtt élés, sőt, némely vallási vonat-

© www.kjnt.ro/szovegtar

© www.kjnt.ro/szovegtar

kozásban a kölcsönös egymásrautaltság képét mutatja. Csak néhány kivételes esetben találkozunk a másik nemzetiség lenézésével. A meglehetősen szangvinikus alkatúnak tűnő Köpeczi Bodos egyetlen alkalommal enged meg magának erősebb hangot, amint a (konkrétan meg nem nevezett) „nállánál s talán minden nemzeteknél ostobább Nép”-ről beszél, akikkel elegyednek a magyarok, és ezért lesznek még babonásabbakká (Miskolczy 2020: 140). Schenker és Barbenius enyhébb hangnemben emlegeti egyszer-egyszer a román papok *Thorheit*jait illetve, a szászokkal összehasonlítva, a románok vallásbeli tudatlanságát (Miskolczy 2020: 216, 219, 239). Általában azt mondhatjuk, hogy az egyes papok részéről hangoztatott „együgyü”, „balga” stb. kitételek válogatás nélkül, bárkinek szólnak: inkább nézték le a babonás embereket, mint a másik nemzetiséget. A kérdés azért felvetődik: vajon mennyi ellenséges indulatot fojtottak el a felsőbbségnek írt válaszukban a látszólag objektív, fegyelmezett lelkészek?

Saját felekezetükre vagy nemzetiségükre jellemző sajátságokat alig említenek a kérdőívre válaszolók. A szász papok például a csillagjóslást, kártyajóslást gondolják ilyennek (az utóbbi esetében valószínűleg igazuk van). Halmaghi pontosan rögzíti, hogy az istenítéletet mondó, bibliomanciát gyakorló, Păscălie-val jósló pap csakis román lehet, egyben ír a román papok széleskörű, más nemzetiségűeknél is betöltött szerepéről. A kérdőívet kitöltők a saját közösségükben élő nemzetiségek hiedelmeit feltehetően csak akkor különböztették meg, ha azok feltűnően „másak” voltak. Több figyelmet kaptak a más nemzetiségeknél, felekezeteknél látott, magukétól eltérő hiedelmek, rítusok. Az adatokat pontosan rögzítő magyar és szász lelkészek kiemelten jelölték ezeket, akár saját gyülekezetükre, akár más közösségre vonatkoztak. Így például Barbenius megemlíti, hogy a szomszéd román faluban marhavész volt, mire megduplázták az istentiszteletek számát. Ír még jó termésért végzett votívmisékről, körmenetekről is, sajnos helymegjelölés nélkül. Vámpírhitről, kihantolásokról románok vonatkozásában esik szó a magyar és szász válaszokban. Schenker a románok karácsonyi *căluşarii* játékát is említi valamelyik meg nem nevezett szomszéd faluból. Baló leírja, hogy apósa látta, útba ejtvén egy román falut, amint a románok tejjel és kenyérrel oltják a villámtüzet, továbbá hogy az állatok testrészeiből való jövendölést *olánék* gyakorolják. Köpeczi Bodos szerint helyi román „olánék” szántóvassal ütnek a földbe, ha mennydörgés van; ugyanő leírja

a „gazdagabb olánék” újévi jóslását. Barbenius a „másság” okán jegyzi fel a lutheránusok által gyakorolt, de katolikus hagyatékként számon tartott szokásokat: szentelést, szentelmények használatát, esőkérő körmenetet (Miskolczy 2020: 219).

Voltaképpen a kölcsönhatások, kapcsolatok adatai is egy-egy nemzetiséghez, valláshoz kötődő sajátságra világítanak rá. Majd minden gyűjtő említi a román papok nagy szerepét. Róluk mindenütt tudtak; magyarok, szászok egyaránt jártak hozzájuk, gyógyítás, rontás és a rontás megszűntetésének, valamint tolvaj vagy lopott holmi, illetve a tettes kézrekerítésének ügyeiben. Ezek az említések meglehetősen szűkszavúak, de néhány konkrét részlet azért megtudható; például egy szász adat szerint az ellenség kárára tartott fekete böjtöt írt elő egy román pap. Az ördögűzők adatai is többségükben román papokról (bár román és nem román laikus gyógyítókról is) szólnak. A románok nevezetesek voltak jósaikról, kármegállapító, rontásazonosító nézőikről, valamint sikeres gyógyítóikról is, akik közül egyesek több községnyi körzetben működtek, románokat, magyarokat, szászokat és minden felekezetet kiszolgálva. A református és evangélikus lelkészek egyaránt hírt adnak a saját gyülekezeteikben is tevékenykedő „babonás oláné”-król. A gyógyítók és jósok nagy része (helyi, vagy más helységben élő) román nő, vagy ritkábban férfi. Ők konkrét jóslási és gyógyítási eseteket, istenítéleti eljárásokat is leírnak, lelkiismeretes részletességgel (babvetés és rostavetés változatos célokkal, viasz- és ónöntés a betegség vagy az okozó megtudására, gyógyító ráolvasás, csillagjóslás). Baló adatai arra utalnak, hogy súlyosabb ügyekben csak egy bizonyos román asszony tudott segíteni; Köpeczi is ír egy hasonló marosvásárhelyi esetről. Binder román asszonyok szászoknál végzett gyógyításairól tudósít, Barbenius kivételesen román férfiról, hasonló szerepben, illetve állatgyógyítóként. Úgy látszik, hogy a szerelmi mágia szakértőiként is kerestek fel román tudósokat vagy tudós asszonyokat mind a magyarok (Baló szerint), mind a szászok (Barbenius és Bayer adatai szerint). Barbenius román gyógyítóasszony román nyelvű ráolvasását közli (Miskolczy 2020: 220–221). A román ráolvasó-gyakorlat megjelenése szász közegben azért is feltűnő jelenség, mert e közösségekben bővében voltak a családban öröklődő írott ráolvasásoknak, amelyek révén a család idősebb nőtagjai gyógyító specialista igénybevétele nélkül is tudtak betegségeket kezelni.

© www.kjnt.ro/szovegtar

© www.kjnt.ro/szovegtar

Említsük meg a vidék más vonatkozásban nem említett cigány lakosságát: ők elsősorban mint jósok, de olykor mint gyógyítók is, szerepelnek több följegyzésben, Binder adatai szerint szászok körében is; és említettük a nagysinki cigány ördögűzőt. Miskolczy Ambrus feltűnőnek tartja, hogy a fogarasi körzet nagy létszámú zsidó lakossága semmilyen vonatkozásban nem került szóba a kérdőívek válaszaiban (például a gyógyító rabbik sem; Miskolczy 2020: 93).

Néhány hiedelemben ezen túlmenően is felfedezhetünk egy-egy más nemzetiségre tett román vagy szász hatást. A Bayer által leírt boszorkánymulatság erősen hasonlít a román *strigoi* (csak körülbelüli megfelelője a magyar boszorkánynak) éjszakai összejöveteleire. Ugyancsak Bayer közöl egy vegyes német–román nyelvű ráolvasást, amellyel a saját gabonát meg lehet növeszteni a szomszéd kárára (Miskolczy 2020: 288). Baló egy helyi, református, laikus személy „könyvnyitó" jóslását, átokzsoltár mondását említi; ez feltehetően román hatás, a román pap tevékenységének utánzása (Miskolczy 2020: 175). Halmaghi néhány szász hatásra utal, saját román gyülekezetében. Ilyen a kincsásás bonyolult rítusa, kincsszellemek felidézésével, amelynek hátterében – valószínűleg jogosan – szász befolyást sejt (Miskolczy 2020: 203).

A reformáció óta ismerős attitűd szellemében nyilvánítják a protestáns lelkészek, különösen Baló, a görög katolikus liturgia egyes elemeit babonának: a románok Vízkeresztkor egy edénybe vizet mernek, és „azt bizonyos Czérémóniával meg-szentelik, és mint orvosságot, úgy tartják." Káros babonaként említik a vallásos mágia katolikusságtól maradt eszközeinek (betegségtől, villámcsapástól óvó amulettek, szentelmények) használatát is saját gyülekezetükben (Baló példái: Miskolczy 2020: 175–176).

Összegzés

A gazdag, de bármilyen határozott következtetéshez mégis gyér adatbázis vizsgálatának összegzéseképpen csak néhány tendenciára tudok óvatosan utalni. A beküldött kérdőíves anyag átmeneti kort tükröz: az egyházi felvilágosodásnak és a törvényhozás új rendjének hatásai elérték már az alsópapságot is, de a hatás mértékében úgy látszik, nagy különbségek voltak. A különböző papi attitűdök bizonyos típusai eltérő fokozatokat és a különböző felekezetek eltérő viszonyulását jelzik, legalábbis más-más

időléptéket a felvilágosodás hatásainak befogadásában. Sok a kétség: például a magyar–román vagy magyar–szász attitűdbeli különbségek egy-egy felekezet, egy-egy nemzetiség valamely e korban jellemző viselkedési módját jelentik-e, vagy más fejlődési fokot a felvilágosodás hatásainak befogadásában? És mennyire befolyásolták ezt az illetékes lelkészek egyéni tulajdonságai, vérmérséklete, a felsőbbséghez való viszonya, őszinte vagy némileg alkalmazkodó magatartása?

Maga a hiedelemanyag változatos és nagy terjedelmű, de szintén kevés ahhoz, hogy összefoglaló jellemzést, netalán összehasonlítást végezzünk, mondjuk a 19–20. században még élő, „hagyományos" hiedelemanyaggal. Óvatosan kijelenthető, hogy (a 20–21. században megismerthez képest), elevenen élt még a gazdálkodás, a háztartás, a mindennapi élet mágiája. Ez ma már csak emlék, esetleg még „szokás", de nem szükséges véghezvinni a cselekményeket, ha egyáltalán él még az emlékük; nem övezi hit a rítusokat. Úgy látszik, hogy ahol a mágia a mindennapi, racionális gyakorlat alternatívája, illetve csak azt kísérő, annak hatását erősítő elem volt, ott győzött a ráció. Feltűnő ezzel szemben, hogy a nemi élet, a szerelem mágiája – bár mennyiségeket nem tudunk összemérni – nagyon hasonló rítusai hasonló eleven életet éltek még a 20–21. században is: e téren nincs racionális alternatíva.

A 18. század végén és a 20–21. században egyaránt a boszorkányhiedelmek (és a boszorkányság, mint közösségi mechanizmus) voltak a hagyományos közösségek hiedelemvilágának legkiterjedtebb területei. A 19. századi, 20. század eleji hiedelemgyűjtések tanúsága szerint a felvilágosító tanok vajmi kevéssé érintették a népi boszorkányhitet, továbbra is ez maradt a magyar néphit középpontjában, bár talán más-más súllyal Erdélyben, illetve Magyarországon. A boszorkányság, mint közösségi, feszültséggerjesztő, -oldó mechanizmus azonban lassan elvesztette szerepét, az élő boszorkányhit (néhány zártabb, hagyományőrzőbb közösségtől eltekintve) jórészt szövegvilággá, „meséléssé" redukálódott a 20. század végére.

A kísértethittel más a helyzet. Úgy tűnik, erre a nép körében szintén igen kevéssé hatottak a felvilágosító eszmék; a 20–21. századra sem szűnt meg teljesen. Az emberek közt megjelenő, visszajáró halottak, mint ördögi szemfényvesztés, mint valamiféle hivatalos, egyházi tan, kevéssé rombolta le, sőt, úgy látszik, inkább támogatta fennmaradását annak a gazdag, eleven, még sokak által (talán olykor a papok által is) hitt kísér-

© www.kjnt.ro/szovegtar

© www.kjnt.ro/szovegtar

tetvilágnak, amelyet a körlevélre adott válaszok sejtetnek. A „nép” szemében pedig az a papok által kárhoztatott tény is támogatólag hathatott, hogy gyakran az írástudók és a magas rangúak is hittek a visszajáró halottakban. Az egyházak túlvilágra, halál utáni életre vonatkozó tanításai is segítenek még korunkban is fenntartani a kísértethiedelmek változatos fajtáit: a vallás és babona diffúz határai még ma is okoznak a 18. század végihez hasonló mentalitásbeli zavarokat.

*

Végezetül, a kérdőívek adatainak részletes áttekintése után elismerésemet szeretném kifejezni a fogarasi papság teljesítményéért. A válaszok futólagos ismeretében nem számítottam arra, hogy alaposabb tanulmányozásukkal ennyi, a mai kutatás számára is értékes adattal és okos gondolattal fognak gazdagítani.

Szakirodalom

Bárth Dániel
2016 *A zombori ördőgűző. Egy 18. századi ferences mentalitása.* (Vallásantropológiai tanulmányok Közép-Kelet-Európából, 3.) Balassi Kiadó, Budapest.

Bekker, Balthasar
1691 *De Betoverde Weereld, Zynde een grondig ondersoek.* Daniel van den Dalen, Amsterdam.

Bornemisza Péter
1579 *Ördögi kisírtetekről avagy Röttenetes útálatosságáról ez megfertéztetett világnak.* Sempte.

Clark, Stuart
1990 Protestant Demonology: Sin, Superstition, and Society (c.1520–c.1630). In: Ankarloo, Bengt–Henningsen, Gustav (eds.): *Early Modern European Witchcraft. Centres and Peripheries.* Clarendon Press, Oxford, 45–81.

Cosma, Valer Simion
2018 Ioan Halmaghi and the „Wondrous Craft” of the Păscălie. Bibliomancy and the Calculation Systems of Eastern Chronology at the End of the Eigtheenth Century. *Acta Ethnographica Hungarica* LXIII. 129–147.

Diószegi Kis István
1679 *Kiosztatott Talentom, Az az Ollyan idvességes Magyar Predicaciok: Mellyekben Az hibás vallás megczáfoltatik, az igaz Vallás értelmessen le-iratik…* Debreczen.
Fábián József
1803 *Természeti tudomány a' Köznépnek. A' Babonaságnak orvoslására, és a' köznép közzül való kiiírtására.* Számmer M., Veszprém.
Greenfield, Richard P. H.
1988 *Traditions of Belief in Late Byzantine Demonology.* Adolf M. Hakkert, Amsterdam.
Hersperger, Patrick
2010 *Kirche, Magie und „Aberglaube"? Superstitio in der Kanonistik des 12. und. 13. Jahrhunderts.* Böhlau, Köln–Weimar–Wien.
Honko, Lauri
1962 *Geisterglaube in Ingermanland.* (Folklore Fellows' Communications, 178.) Academia Scientiarum Fennica, Helsinki.
Ipolyi Arnold
1854 *Magyar mythologia.* Heckenast Gusztáv, Pest.
Jeney György
1791 *Természet-Könyve. A' Hortobágyi Pásztor és a' Termeszet–visgálo. A' Nem-Tudósok Kedvekért.* Pátzko Ferentznek Betüivel, Pest.
Keszeg Vilmos
1999 *Mezőségi hiedelmek.* Mentor, Marosvásárhely.
Klaniczay Gábor
1990 Boszorkányok, vámpírok és felvilágosítók. In: Uő: *A civilizácó peremén.* Magvető, Budapest, 299–323.
Kristóf Ildikó
2001 „Bűvös-bájos varázslók" vagy a „Sátán sáska farkú katonái": demonológiai elemek a 16–17. századi debreceni református irodalomban. In: Pócs Éva (szerk.): *Demonológia és boszorkányság Európában.* (Studia Ethnologica Hungarica, I.) L'Harmattan–PTE Néprajz Tanszék, Budapest–Pécs, 107–135.
Labouvie, Eva
1990 Wider Wahrsagerei, Segnerei und Zauberei. Kirchliche Versuche zur Ausgrenzung von Aberglaube und Volksmagie seit den 16. Jahrhundert. In: Richard von Dülmen (Hg.): *Verbrechen, Strafen und Soziale Kontrolle. Studien zur historischen Kulturforschung.* Fischer Taschenbuch, Frankfurt am Main, 15–55.

© www.kjnt.ro/szovegtar

© www.kjnt.ro/szovegtar

Levack, Brian P.
1994 The Decline and End of Witchcraft Prosecutions. Chapter 2. Patterns and Dynamics of Decline. Five Case Studies. In: Gijswijt-Hostra, Marijke – Levack, Brian P. – Porter, Roy (eds.): *Witchcraft and Magic in Europe. The Eighteenth and Nineteenth Centuries*. The Athlone Press, London, 48–73.

Maksimov, S. V.
1994 [1903] *Nečistaja, nevedomaja i krestnaja sila*. Policet, Sankt-Peterburg.

Martini, Martinus
1782 *Dissertation inauguralis practico-medica de daemonomania et variis ejus speciebus*. Vienna.

Mediomontanus C. János
1656 *Disputatio theologica de lamiis veneficis*. Szenci Kertész Ábrahám, Várad.

Méliusz Péter
1882 [1561] Debreceni Hitvallás. In: Kiss Áron: *A XVI. században tartott magyar református zsinatok végzései*. Franklin Társulat, Budapest, 520–560.

Miskolczy Ambrus
2020 *Felvilágosodás és babonaság. Erdélyi néphiedelem-gyűjtés 1789–90-ben*. (Fontes Ethnologiae Hungaricae, XII.) L'Harmattan–PTE Néprajz–Kulturális Antropológia Tanszék, Budapest–Pécs.

Muratori, Lodovico Antonio
1745 *Della forza della fantasia umana*. Giambattista Pasquali, Venezia.

Muşlea, Ion – Bîrlea, Ovidiu
1970 *Tipologia folclorului din raspunsurile la chestionarele lui B.P. Hasdeu*. Minerva, Bucureşti.

Nógrádi Mátyás
1651 *Lelki próbakő, Mellyen Az ember mind magát s-mind Vallását meg-czirkálhattya, sőt-házanépének-is szent útat mutathat az egyenesen való-járásra*. Debrecen.

Pápai Páriz Imre
1647 *Keskeny-út, mellyet az embernek elméjébe ütköző tsuda gondolatoknak akadékiból, háború elmélkedéseknek köveiből és sokféle kételekedéseknek sűrűjéből, a' mennyire lehetett, ki-írtott*. Utrecht.

Papademetriou, G. C.
1974 Exorcism and the Greek Orthodox Church. In: Nauman, St. Elmo (ed.): *Exorcism through the Ages*, Part III. Chapter 1, 296–372. Christopher Newport College, New York.
Pócs Éva
1992 A boszorkányszombat és ördögszövetség népi alapjai Közép-Délkelet-Európában. *Ethnographia* CIII. (1–3) 28–88.
2021 Megszállottság-eszmék és ördögellenes gyakorlatok néhány keleti magyar közösség vallási életében. *Ethnographia* CXXXII. (3) 397–419, (4) 575–616.
Ryan, William F.
1999 *The Bathhouse at Midnight. An Historical Survey of Magic and Divination in Russia*. Sutton, Trupp–Stroud–Gloucestershire.
Tartarotti, Giromalo
1749 *Del congresso notturno delle lammie libri tre*. Giambattista Pascali, Venezia.
Taxonyi János
1718 *A purgatorium-beli lelkeknek állapottyok, s azoknak az ő jótévőjökhöz hálaadatosságok, a mellyek deák nyelven meg-irattattak Páter Roa Márton által. Most pedig... Pater Taxoni János által magyar nyelvre fordíttattak*. Nagy-Szombat.
1740 *Az emberek erköltseinek és az Isten Igazságának tükörei. Az-az: Némely ritka, és válogatott történetek. A mellyben az embereknek mind jó, mind gonosz tselekedeteik, és azoknak jutalmazásában Istennek igazsága nyilván, és világossan elő-adatnak. A mellyeket egynehány authorokból öszve-szedvén, három részre osztott, és külömbféle üdvösséges tanúságokkal meg-világosított...* Streibig János Gergely, Győr.
Tóth G. Péter
2020 *Boszorkánypánik és babonatéboly*. (Vallásantropológiai tanulmányok Közép-Kelet-Európából, 8.) Balassi Kiadó, Budapest.
Wier, Johannes, Medicus
1563 *De prestigiis daemonum, et incantationibus, ac veneficiis, Libri V.* Basilea.

© www.kjnt.ro/szovegtar

© www.kjnt.ro/szovegtar

Preoţii din Făgăraş şi enoriaşii lor despre superstiţii în anul 1789

În 1789 Michael Brukenthal, guvernatorul districtului Făgăraşului, după ce a organizat o anchetă despre superstiţii, a trimis o circulară către aproximativ 20 de preoţi de diferite etnii şi congregaţii. opt dintre aceştia au răspuns, descriind superstiţiile enoriaşilor, dar oferind şi comentarii proprii pe acest subiect. Acest material inedit a fost editat de către Ambrus Miskolczy în 2020, completat de un eseu de 130 de pagini sub denumirea de *Iluminism şi superstiţii*. Partea introductivă ne spune foarte multe despre rolul credinţei populare în mentalitatea iluminismului, despre atitudinea diferită şi schimbătoare a teologilor protestanţi, catolici şi ortodocşi faţă de vrăjitorie şi diavol etc. Pe lângă acestea Miskolcy ne oferă un portret detaliat al lui Michael Brukenthal, personajul public, dar şi al preoţilor care au răspuns la chestionar. Autoarea lucrării de faţă analizează răspunsurile preoţilor din punctul de vedere al culegătorilor şi ai povestitorilor. Dezbate atitudinile diferite ale preoţilor prin prisma religiei, fundalului etnic, personalităţii individuale, a relaţiei faţă de superstiţiile „populare" şi de enoriaşii proprii superstiţioşi, ideile lor despre noţiuni, hotarele şi legăturile dintre credinţă şi „superstiţii" (magie, crezuri), despre vrăjitoare, diavol sau fantome, dar şi despre originea şi răspândirea mitologiei populare. Ea analizează impactul scrierilor „iluminate", antisuperstiţioniste ale perioadei respective, dar şi a noilor legi imperiale aspura viziunii clerului despre diavol, vrăjitorie, vindecători şi clarvăzători. Apoi urmează analiza acelui material etnografic bogat, care reiese din răspunsuri şi din care putem chiar învăţa despre modul de gestionare a datelor, incluzând culegerea de informaţii, publicarea, organizarea sau clasificarea acestora. În final autoarea încearcă să formuleze specificităţi ale unor localităţi, congregaţiuni aparte, dar şi a preoţilor acestora, relaţia unor preoţi şi a enoriaşilor lor cu alte comunităţi şi alţi preoţi, totodată relaţiile, interacţiunile şi reţelele dintre practicanţii unei credinţe sau ritualuri şi credinţele, ritualurile altora. În concluzie autoarea formulează posibilitatea limitată a comparaţiei dintre aceste date şi mitologia populară a secolelor XX–XXI.

The Priests of Făgăraş and their Congregations on Superstitions in 1789

In 1789 Michael Brukenthal, the governor of Fogaras District, after having organized a so-called Superstition Session, sent out a circular to some 20 pastors and priests of different ethnic and denominational groups. Eight of these responded, describing the superstitions of their parishioners and also provided their own commentary. These unparalleled documents were published by Ambrus Miskolczy in 2020, accompanied by a 130-page essay in the volume *Enlightenment and Superstition*. The introductory essay says a lot about the role of folk beliefs in the mentality of the Enlightenment, about the varied and changing attitudes of Protestant, Catholic

and Orthodox theologians towards witchcraft and evil, etc. Beyond this, Miskolczy draws a detailed picture of Michael Brukenthal, the prominent public figure himself, as well as of the priests who answered the questionnaire. The author of the current paper analyzes the responses of the priests to the questionnaire, from the point of view of the collectors and their informants. She examines the various attitudes of the priests to collecting material in light of their denominations, ethnic background, individual personalities, attitude to "folk" superstitions and to superstitious members of their congregations, their ideas about the concepts, boundaries, and connections of religion and "superstition" (magic, beliefs), about witches, the devil and ghosts, as well as about the origin and spread of folk beliefs. She analyzes the impact of the "enlightened", anti-superstition writings of the era and of the new imperial legal regulations on the clergy's views of the devil, witchcraft, healers, and fortunetellers. She follows up with an analysis of the rich folk belief material revealed in the responses from which we also learn of the methods of handling data (including collection, publication, organization, classification). Finally, the author attempts to determine characteristics of particular localities, denominations or ethnic groups; the relationship of individual priests and communities to other congregations and their priests; and the connections, networks, interactions between practitioners of beliefs, rituals to others' beliefs, rituals and practitioners. In conclusion the author raises the question of the limited possibilities for making connections with 20th–21st century beliefs.

© www.kjnt.ro/szovegtar